

प्रकरण चौथे

मकरंद साठे यांच्या कादंबरीतील

अभिव्यक्ती विशेष

प्रकरण चौथे

मकरंद साठे यांच्या कादंबरीतील अभिव्यक्ती विशेष

- ४.१ प्रस्तावना
 - ४.२ कथानक
 - ४.३ व्यक्तिरेखा
 - ४.४ भाषिकता
 - ४.४.१ वास्तववादी प्रतिमा
 - ४.४.२ शास्त्रीय स्वरूपाची भाषा
 - ४.४.३ धुव्रात्मक शैली
 - ४.४.४ अतार्किक संवाद
 - ४.४.५ शब्दसंग्रह
 - ४.५ निवेदन
 - ४.६ समारोप
- संदर्भ ग्रंथ सूची

प्रकरण चौथे

मकरंद साठे यांच्या कादंबरीतील अभिव्यक्ती विशेष

४.१ प्रस्तावना :

मकरंद साठे यांच्या 'अच्युत आठवले आणि आठवण' व 'ऑपरेशन यमू' या दोन्ही कादंबऱ्यातील आशयाचे स्वरूप समजून घेतल्यानंतर या प्रकरणामध्ये त्यांच्या कादंबऱ्यातील प्रयोगशीलतेचा विचार केला जाणार आहे. मकरंद साठे यांना एक प्रयोगशील कादंबरीकार म्हणून ओळखले जाते. म्हणून त्यांच्या कादंबऱ्यात कोणकोणत्या प्रकारे प्रयोग केले गेले आहेत ते विचारात घेणे महत्त्वाचे ठरते.

प्रयोग हा शब्द विज्ञानाच्या प्रांतात अधिक प्रमाणावर वापरला जातो. परंतु सध्या हा शब्द सामान्यपणे सर्व ज्ञान शाखांमध्ये रूढ झाला आहे. प्रायोगिक रंगभूमी ची विशेष चर्चा नाट्यक्षेत्रामध्ये केली जाते. साहित्याच्या विकासासाठी प्रयोगशीलता उपकारकच ठरते. साहित्यातील प्रयोगासंबंधी डॉ. किशोर सानप म्हणतात, "प्रयोग म्हणजे एका नवीन आगळ्यावेगळ्या मूलद्रव्याचा आविष्कार असतो. हे मूलद्रव्य आशयनिष्ठा आणि तंत्रनिष्ठा यांनी मिळून बनलेले असते. नावीन्य हे प्रयोगाचे मूल्य असते. भक्कम आणि सशक्त संरचना हा प्रयोगाचा आविष्कार असतो. शैलीतच नावीन्याचेही मूलतत्त्व सामावलेले असते. प्रयोग गतिशीलता आणि विकास या दोन संकल्पनांचे मुख्य आधिष्ठान आहे."१

प्रयोगासंबंधी हे विवेचन करून सानप शैलीमूल्य, भाषिक मूल्य, तंत्रात्मक मूल्य आणि आशयमूल्य ही प्रायोगिक कादंबरीची मूल्ये सांगतात. प्रयोग या शब्दांवर प्रकाश टाकताना डॉ. सुधीर रसाळ म्हणतात, "लेखकाच्या जाणिवा शैलीला वाकविण्यात यशस्वी झाल्यास निर्माण होणारी साहित्यकृती त्या शैलीचा विकास घडवून आणते. अशावेळी अनेकदा तिला काही परिमाणे, नव्या कक्षा प्राप्त होतात. यांनाच आपण प्रयोग म्हणतो."२

प्रयोगासंबंधीचे हे विवेचन पाहिल्यानंतर असे दिसून येते की, प्रयोग हा नेहमीच्या पारंपरिकतेपेक्षा वेगळा असतो. प्रयोगाचे आविष्कारद्रव्य वेगळे असते. कादंबरीतील ही प्रयोगशीलता कथानक, व्यक्तिखा, निवेदन, भाषिकता इ. घटकांच्या माध्यमातून प्रकट होते. प्रयोगशील कादंबरीमध्ये कोणताही साचेबंदपणा नसतो. ती स्वतःचे प्रमाणक तयार करते. प्रयोगशील कादंबऱ्यामध्ये लेखक भाषेचा संवेदनाक्षम वापर करत असतो. म्हणजे शैलीचा आविष्कार हे प्रयोगाचे मुख्य तत्त्व असते.

साहित्यातील भाषेच्या नवते संदर्भात भालचंद्र नेमाडे म्हणतात, “भाषेत उपलब्ध असलेली निरनिराळ्या बोलीभाषांमधील रूपे, परक्या भाषेतून उसनी घेतलेली रूपे, जुन्या काळात वापरली गेलेली पण नंतर वापरातून नाहिशी झालेली रूपे, व्याकरणाचे नियम बाजूला सारून नव्याने बनविलेली रूपे, ह्या सर्व प्रकारांनी साहित्याच्या भाषेला नवता आणता येते.”^३ नेमाडे यांच्या या विवेचनावरून भाषेला साहित्यामध्ये अनन्यसाधारण महत्त्व असते हे लक्षात येते. म्हणून साहित्यातील प्रयोगशीलता विचारात घेताना भाषा हा महत्त्वाचा घटक ठरतो. प्रायोगिकता ही गतीमान संकल्पना असल्यामुळे त्याचे निष्कर्ष अंतिम नसून ते तात्कालिक असतात तरीही कादंबरीकार जाणीवपूर्वक आपल्या लेखनामध्ये बदल घडवून आणत असतो. अशा वेगळेपणाचा विचार या प्रकरणामध्ये करायचा आहे. हे करताना प्रस्तुत दोनही कादंबरीतील कथानक, व्यक्तिरेखा, भाषिकता, निवेदन इ. मुख्य घटकांमधून व्यक्त होणारी प्रयोगशीलता विचारात घेतली जाणार आहे.

४.२ कथानक

कथानक हा कादंबरीचा मुख्य गाभा असतो. त्या कथानकांमधून कादंबरीतील आशय वाचकांसमोर प्रकट होत असतो. म्हणजे कथानकामधून काही एक कथा वाचकांपर्यंत पोहचत असते. १९६० पर्यंतच्या कादंबरीतील कथानकाचा विचार केला असता, त्या काळाच्या कादंबरीमध्ये कथानकाचे प्रारंभ, मध्य, शेवट असे तीन टप्पे महत्त्वाचे ठरत. याचबरोबर कथानकामध्ये गाठ, निरगाठ, उकल या तंत्राला खूप महत्त्व दिले जात असे. वाचकाची उत्कंठा शिगेला पोहचवून सर्व रहस्यांची उकल करून कादंबरीकार गोड शेवट करत असत. सृष्टांचा विजय आणि दृष्टांचा पराभव हा कादंबरीचा साचेबंदपणे ठरलेला शेवट असे. कादंबरीकार कादंबरीच्या शेवटी सर्व प्रश्नांची उत्तरे वाचकांना देत असत. अशा या कादंबरीतील कथानकाचा शेवट खूपच चिंचोळा झालेला असे. कारण कादंबरी ज्याठिकाणी संपते त्या ठिकाणीच वाचकांचे विचारचक्रही थांबते.

१९६० पूर्वीच्या कादंबरीतील कथानकाचा हा साचेबंदपणा विचारात घेतल्यानंतर या सर्वच पातळ्यावर १९६० नंतरची कादंबरी ‘नव’ ठरते. या नवतेमध्ये अधिक भर पडून १९८० नंतर कादंबरीकारांनी कादंबरी अधिकच प्रयोगशील बनवली. साठे यांच्या कादंबरीतील ही प्रयोगशीलता नवतेनंतरचा टप्पा ठरते. मकरंद साठे यांच्या कादंबरीमध्ये रूढ अर्थाने सुसंगतपणे काही कथानक सांगितले जात नाही. तुकड्या-तुकड्यांमधून ते कथानक आपणास समजून घ्यावे लागते. कारण मानवाच्या आधुनिकीकरणातील जीवनामध्येच काही एक सुसंगती नसते. जीवनच असे तुकड्या-

तुकड्यामध्ये विभागले जाते. म्हणून कादंबरीतील कथानकांमध्येही याचे प्रतिबिंब पडते तीच कथानकामधील प्रयोगशीलता ठरते. विसंगती मध्येही काही एक सुसूत्रता असते त्यातूनच साठे यांच्या कादंबरीतील कथानकाचा बोध आपणास होतो. हे कथानक समजून घेत असताना वाचकांनीही काही संदर्भ लक्षात घ्यावे लागतात. कारण कादंबरीकार पाल्हाळीकपणे वर्णन करत नाही तर त्याला जे सांगायचे आहे त्याचे मर्म तो वाचकांना थोडक्यात सांगत असतो. मकरंद साठे यांचा निवेदक आपली ही भूमिका स्पष्ट करताना सांगतो, “गोष्ट मधूनच चालू करून वर्तमानातच ठेवण्याच्या इच्छेचा हा दुष्परिणाम आहे. पण आम्हांला त्यातच रस आहे. तेव्हा उपाय नाही. भारंभार वर्णनपर गोष्टी सांगण्यात वा वाचण्यात कोणाला का रस असावा हे आम्हांस कळत नाही. वाचकाने आपले संदर्भ घेऊन यावेत आणि आम्ही आमचे” (अच्युत आठवले आणि आठवण पृ. क्र. ३०)

याठिकाणी वाचकांनीही काही संदर्भ जागे करावे लागतात. म्हणजेच साठे यांच्या कादंबरीतील या प्रयोगशीलतेचा विचार करताना ते वाचकांना विचारप्रवण बनवतात. १९६० पूर्वीच्या कादंबऱ्याप्रमाणे वाचकांच्या सर्वच प्रश्नांची उत्तरे ते देत नाहीत. मकरंद साठे सर्व कथानक कसे घडले ते आपणास सांगत बसत नाहीत. काही ठरवून सांगण्यासाठी म्हणून ही कादंबरी लिहली जात नाही तर आपल्याला पडणाऱ्या प्रश्नांचा शोध या कादंबरीमधून घेतला जातो. म्हणून ही कादंबरी संपते तेव्हा आपल्या प्रश्नांची उत्तरे मिळत नाहीत. तर उलट कादंबरी संपते तेव्हा डोक्यामध्ये प्रश्नांची मालिका सुरू होते. या अर्थाने साठे यांच्या कादंबऱ्या प्रयोगशील ठरतात.

रूढ अर्थाने प्रयोगशील कादंबरीमध्ये येणारे कथानक हे कथानक आहे इतपतही जाणवत नाही. कथानक हे काळ आणि अवकाश यांनी व्यापलेले असते. प्रयोग करणाऱ्या कादंबऱ्यामध्ये एक नवा कालावकाश तयार झाला आहे. त्यासंदर्भात म. द. हातकणंगलेकर म्हणतात, “मराठी कादंबरीत एक नवा कालावकाश तयार झाला आहे. यात जीवनाची गती शक्य तितकी थांबवून त्याऐवजी स्थिर जगाची निर्मिती केली जाते. ऐतिहासिक सामाजिक अवस्था वगळली जाते व त्याऐवजी चिरंतनत्व, अमानुषता या गोष्टी अधोरेखित केल्या जातात.”^४

मकरंद साठे ही स्थिर काळ अवकाश मांडून लिहित असल्या कारणाने काळाची गळचेपी करण्याचे काम ते करतात.

‘ऑपरेशन यमू’ मधील निवेदिका ललिता या कादंबरीचा विषय सांगताना म्हणते, “सतीशच्या आयुष्यात, एका आठवड्यात घडलेल्या घटनांचं वर्णन हा या कादंबरीचा विषय आहे.”

(ऑपरेशन यमू पृ. क्र. ८) म्हणून तर ऑपरेशन यमूमध्ये साठे आपणास सतीशच्या आयुष्यभराची कथा सांगत बसत नाहीत. ते फक्त आठवडाभराची कथा सांगतात व या आठ दिवसातून त्या व्यक्तीच्या आयुष्यभराच्या वर्तणूकीचा शोध घेतात. यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या आटोपशीर कथानक धारण करतात. 'ऑपरेशन यमू' फक्त १०६ पानांमध्ये आटोपते. कथानकाप्रमाणे 'ऑपरेशन यमू' मध्ये १० चित्रांच्या माध्यमातूनही एक कथानक आपल्या डोळ्यांसमोर उलगडत जाते. हाही साठे यांनी केलेला एक प्रयोगच म्हणावा लागेल. यामुळे साठे यांच्या कादंबऱ्यातील कथानकामधील प्रयोगशीलता महत्त्वाची ठरते.

मकरंद साठे यांचा निवेदक कथा सांगत असताना कोणतीच भूमिका स्वीकारत नाही. पूर्वीचे कादंबरीकार आपण कलावादी, जीवनवादी, मार्क्सवादी, वास्तववादी इ. भूमिकेतून लिहित आहोत हे अगोदरच स्पष्ट करत असत. याऊलट साठे यांच्या कादंबरीतील नायक या भूमिका स्वतःहून नाकारतो आहे. यादृष्टीने पुढील संवाद पाहता येईल.

चव्हाण परत विचारता झाला "आठवले, तुम्ही, आधुनिकोत्तरवादी आहात का" ?

अच्युत म्हणाला, 'नाही' (अच्युत आठवले आणि आठवण - पृ. क्र. १२६)

विशिष्ट भूमिका स्वीकारली की त्या कथानकाला मर्यादा पडतात. त्यामुळे कथानक चिंचोळे बनते. यामुळे साठे या वादांपासून जाणीवपूर्वक दूर राहतात. साठे कथानकामध्ये धक्कातंत्राचा वापर करत नाहीत. किंवा एखादे रहस्य निर्माण करून त्याची शेवटी उकलही करत नाही. 'ऑपरेशन यमू' सुरुवातीला रहस्यमय कादंबरी वाटली तरी पुढे तिचे सामाजिक वास्तव वाचकांच्या निदर्शनास येते.

पाल्हाळीकपणा टाळण्यासंदर्भात 'ऑपरेशन यमू' ची निवेदिका आपला दृष्टिकोन सांगताना म्हणते, "मी एक दूरचित्रवाणीची वार्ताहर आहे. त्यामुळे मला अगदी थोडक्यात स्पष्ट, स्वच्छ बोलण्याची, आपला मुद्दा स्पष्ट, थोडक्यात सांगण्याची सवय आहे. मला किंबहुना, जग दिसतंही तसचं. स्पष्ट स्वच्छ, थोडक्यात, मुद्देसूद" (ऑपरेशन यमू - पृ. क्र. ३)

यामुळे तर या कादंबरीची कथा ललिता थोडक्यात, स्पष्ट, स्वच्छ, मुद्देसुदपणे सांगू शकते ही साठे यांच्या कादंबरीतील महत्त्वपूर्ण अशी प्रयोगशीलता आहे. यामुळे साठे यांच्या कादंबऱ्याही मुद्देसूद व आटोपशीर बनतात. 'अच्युत आठवले आणि आठवण ही कादंबरी अनेक प्रश्नांना भिडत-भिडत फक्त १५९ पानांमध्ये आपला आशय व्यक्त करते तर 'ऑपरेशन यमू' चे कथानक फक्त १०६ पानांमध्ये आटोपते. कथानकाच्या दृष्टीकोनातून साठे यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये येणारी ही प्रयोगशीलता

उचित ठरते. केवळ प्रयोगाच्या हव्यासापोटी ते प्रयोग करत नाहीत तर आशयाची अपरिहार्य गरज म्हणूनच त्यांचे प्रयोग कादंबरीमध्ये येतात.

४.३ व्यक्तीरेखा

कादंबरीमध्ये घडणारे कथानक फुलवण्यासाठी पात्रांची गरज असते. त्या पात्रांच्या माध्यमातून कादंबरीतील अवकाश व्यापला जातो. १९६० पूर्वीच्या कादंबरीतील व्यक्तीरेखा हया साचेबंद स्वरूपाच्या होत्या. कादंबरीमध्ये नायक, नायिका, खलनायक, इतर पात्रे अशा माध्यमातून व्यक्तीरेखा साकार होत असत. अशा कादंबऱ्यामध्ये सृष्ट लोकांचा गट आणि दृष्ट लोकांचा गट असे दोन गट कल्पिलेले असत. अशा या कादंबरीतील नायक सर्वगुण संपन्न असत. त्यांच्या जीवनामध्ये कितीही अडचणी आल्या तरी ते त्यावर मात करीत असत. त्यांच्या अंगी असलेल्या साहसामुळे ते इतरांपेक्षा वेगळे ठरत असत. साहस आणि प्रेम हे दोन घटक या नायकांच्या जीवनामध्ये अपरिहार्य असत.

अशा या १९६० पूर्वीच्या नायकाला प्रतिक्रिया म्हणून प्रतिनायक उभा केला. हा प्रतिनायक नायकाला प्रतिक्रिया देण्यासाठी नायकाच्या पूर्णपणे विरोधी दृष्टीचा ठरला. काहीतरी नावीन्याचा हव्यास करू लागला. सर्वगुण संपन्नतेच्या अभावी तो कुचकामी ठरला, संकटावरती मात करू शकत नाही, कोणताच निर्णय घेऊ शकत नाही असा हा दुर्बल प्रतिनायक नायकाच्या विरोधी भूमिका घेऊन १९६० नंतरच्या कादंबरीमध्ये उभा राहिला. नायकाची संकल्पना त्याने मोडीत काढली. १९८० नंतरच्या काही प्रयोगशील कादंबऱ्यांमध्ये येणारी व्यक्तीरेखा ही नायक नाही आणि प्रतिनायकही नाही ती समाजातील आहे अशी वास्तव व्यक्तीरेखा म्हणून कादंबरीमध्ये येताना दिसते. मकरंद साठे यांच्या कादंबरीमध्ये येणारी पात्रे ही समाजातील वास्तवचित्रे आहेत. त्यामुळे साठे यांच्या कादंबऱ्यातील व्यक्तीरेखा प्रयोगशील ठरतात. १९६० पूर्वीच्या व्यक्तीरेखांवरती लेखकाचा प्रचंड प्रभाव असलेला दिसतो त्यामुळे ही पात्रे लेखकाच्या पाठीमागून जात असत. याऊलट आत्ताच्या प्रयोगशील कादंबऱ्यामध्ये येणारी पात्रे ही स्वतंत्र विचारसरणीची असतात. ती स्वतंत्रपणे घडत असत. लेखकाचा प्रभाव त्या पात्रावरती जाणवत नाही तर उलट लेखक त्या पात्रांच्या पाठीमागे येत असलेला दिसतो.

यामुळे मकरंद साठे यांच्या कादंबरीतील नायक हा १९६० पूर्वीचा कल्पिलेला नायकही नाही आणि १९६० नंतरचा प्रतिनायकही नाही. तो या वास्तवातील नायक आहे. मकरंद साठे आपल्या नायकाच्या जमेच्या बाजू जसे सांगतात तसे त्याच्या मर्यादा, उणिवाही दाखवून देतात. नायक

आदर्शवत वाटत असला तरी त्याच्या इतर मर्यादांकडे दुर्लक्ष करत नाही तर जाणीवपूर्वक त्या बाजूकडे लक्ष वेधतात. त्यामुळे त्यांचा निवेदक उपहास व उपरोध यांचा पुरेपूर वापर करतो.

अच्युत आठवले अर्थशास्त्राचा निवृत्त प्राध्यापक, अर्थशास्त्रज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ता, अविवाहित असा हा कादंबरीचा नायक उभा राहिल्याने त्याच्याकडे पाहण्याची दृष्टी आदर्श स्वरूपाची बनते. परंतु हा नायक वास्तवातील असल्याने निवेदक अच्युतच्या व्याख्यानावर भाष्य करताना लिहितो, "एक कार्यकर्ता प्रचंड मोठा गुच्छ घेऊन हजर होता. नऊ लोकं व्याख्यान ऐकायला जमलेली होती... नऊ लोक जमली, म्हणजे जबाबदारी आली." ('अच्युत आठवले आणि आठवण' पृ. क्र. ५६/५७)

अच्युत अविवाहित असल्याने त्यांच्याबद्दल बऱ्याच चर्चा होत असत. त्यात असणारे सत्य निवेदक नाकारत नाही. वैजयंती आणि अच्युत यांच्या नातेसंबंधाबद्दल तो सांगतो, "त्यांच्या संबंधाचा एक भाग त्यांच्याबाबत प्रचलित असणाऱ्या सर्व गॉसिपप्रमाणेच होता. म्हणजे त्यांचं नातं शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक सर्व काही होतं. अनेक वर्षांपूर्वी त्यांचं लग्नही होणार होतं. पण वैजयंतीने दुसऱ्याशी लग्न केले. तात्कालिक कारणे अनेक होती. वैजयंतीने दुसऱ्याशी लग्न केले तरी तिचे आणि अच्युतचे संबंध होते." (अ. आ. आ. आ. पृ. क्र. ३०)

अच्युतबाबतचे हे चित्रण वाचकांच्या मनामध्ये असणाऱ्या प्रतिमांना धक्का देणारे ठरते पण ते प्रतिनायकांचे चित्रण होत नाही तर 'माणूस' हा गुणदोषांचा पुतळा असतो' या उक्तीप्रमाणे अच्युत हा थोर विचारवंत असला तरी त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या इतरही काही बाजू असू शकतात त्याची मांडणी साठे करतात. ही पात्रचित्रणातील प्रयोगशीलता म्हणून आपणास नोंदवता येईल. साठे या ठिकाणी नैतिक-अनैतिक असल्या चौकटीमध्ये न अडकता अच्युतची व्यक्तिरेखा जशी आहे तशी मांडत राहतात.

'ऑपरेशन यमू' ची निवेदिका ललिताबद्दलही वाचकांचा दृष्टिकोन असा आदराचाच राहतो. कारण ती सतीशला अडचणीच्यावेळी मदत करण्यासाठी धडपडत असते. परंतु तिच्या हया धडपडीमध्ये निखळपणा नाही, स्वार्थ आहे. तिच्याबद्दल सतीश आपले मत व्यक्त करताना दिसतो. "Oh ! Moral Stands ! आणि तू घेतेयस ते... मला मदत करायला म्हणून आली होतीस मग या पंडाला का आणला होतास कॅमेरासकट... तू पॅप्पाराझी आहेस पॅप्पाराझी. बातमी मिळेल म्हणून, म्हणून आलीस तू इथे ! अगदी वेश्यावस्तीतही..." ('ऑपरेशन यमू' पृ. क्र. १०१)

अशा या आपणच निर्माण केलेल्या व्यक्तिरेखांचा बुरखा फाडण्याचे काम लेखक करतात. कारण त्या वास्तवातील आहेत कल्पनेतील नाहीत ही साठे यांच्या व्यक्तिरेखांच्या चित्रणातील महत्त्वपूर्ण अशी प्रयोगशीलता आहे. स्वसंदर्भयुक्तता हा या प्रयोगशीलतेचा महत्त्वाचा घटक आहे. यासंदर्भात हरिश्चंद्र थोरात म्हणतात, "स्वसंदर्भयुक्ततेचा कथेच्या संरचनेवर महत्त्वाचा परिणाम होतो. तिचे रचलेपण, तिची कल्पितता वाचकाच्या दृष्टिपथात यावी, अशी रीतीने तिची संरचना होऊ लागते...पात्रचिणातील कृत्रिमता पुढे आणली जाते. पात्र म्हणजे खरोखरची व्यक्ती हा संकेत न पाळता केवळ एक प्रयुक्ती म्हणून पाहिले जाते."^५ थोरात यांनी सांगितलेला हा स्वसंदर्भयुक्ततेचा परिणाम 'ऑपरेशन यमू' या कादंबरीवर ठळकपणे जाणवतो. तर "अच्युत आठवले आणि आठवण" या कादंबरीसंदर्भात डॉ. हरिश्चंद्र थोरात म्हणतात,

"स्वसंदर्भयुक्त म्हणता आली नाही तरी उत्तर आधुनिकतावादी दृष्टीतून जीवनातील असंगततेला व अर्थशून्यतेला स्पर्श करणारी आणि हे करण्यासाठी कादंबरीच्या कथेची सांकेतिकता नष्ट करणारी मकरंद साठे यांची कादंबरीही (स्वसंदर्भयुक्ततेच्या) जवळपास येते."^६

अशा पद्धतीने मकरंद साठे यांच्या कादंबऱ्यांमध्ये व्यक्तिरेखांच्या चित्रणामध्ये वेगवेगळ्याप्रकारे प्रयोगशीलता दिसून येते.

४.४. भाषिकता

भाषा हे कादंबरीच्या अभिव्यक्तीचे माध्यम आहे. भाषेच्या माध्यमातूनच कादंबरीतील आशय आपण आत्मसात करू शकतो. म्हणूनच कादंबरीच्या रचनेमध्ये भाषा हा घटक महत्त्वपूर्ण ठरतो. १९६० पूर्वीच्या कादंबरीतील भाषेचा विचार करता त्या कादंबरीतील भाषा सहज स्वाभाविक नव्हती तर ती साचेबंद स्वरूपाची होती. त्यामुळे अलंकारिकता, रूपक, उपमा, प्रतिमा यामध्ये ती गुरफटली गेली होती. निवेदन व संवाद यासाठी प्रमाणभाषेचा वापर केला जात असल्यामुळे कादंबरीतील अस्सलपणा लोप पावू लागला होता. या पार्श्वभूमीवर १९६० नंतरची कादंबरीतील भाषा प्रयोगशील ठरते. कारण १९६० नंतर कादंबरीकारांनी जाणीवपूर्वक भाषेमध्ये बदल घडवून आणले. कादंबरी हा सामाजिक दस्तऐवज असल्याने समाजात वावरणाऱ्या निरनिराळ्या भाषिक प्रवाहांना कादंबरीत सामावून घेण्यासाठी कादंबरीकारांनी प्रयत्न केले. त्यातून कादंबरीत वास्तवाभिमुख भाषेचा वापर होऊ लागला. प्रयोगशील कादंबऱ्यांमध्ये भाषा अधिकाधिक समाजाभिमुख बनत गेली.

मकरंद साठे यांनी ही भाषिक प्रयोग करताना पारंपरिक भाषा संकल्पनेची प्रचंड नासधूस करून नवीन भाषिक आकार जन्माला घातले. त्यांच्या कादंबऱ्यातून प्रकट होणारी भाषिकता वेगवेगळ्या अंगाने कशी प्रकट होते हे पुढील मुद्द्यांवरून लक्षात येईल.

४.४.१. वास्तववादी प्रतिमा

कादंबरीकार कादंबरीलेखन करत असताना त्यामध्ये प्रतिमा, प्रतीके, मिथके यांचा वापर करत असतो. पूर्वी कादंबरीकार प्रतिमांचा वापर करत असताना अलंकारिक शैलीचा उपयोग करत असत. परंतु १९६० नंतर ह्या प्रतिमासुद्धा वास्तववादी रूप घेऊन अवतरू लागल्या. साठे यांच्या कादंबरीमध्ये येणाऱ्या प्रतिमा ह्या वास्तववादी असल्यामुळे त्या प्रयोगशील ठरतात.

अच्युतला कोठडीतून मनोरंगाश्रमामध्ये हलविले तेव्हा संवादिनी अच्युतला भेटते. त्याप्रसंगाचे वर्णन करताना निवेदक म्हणतो, “तिनं बरोबर आणलेल्या पुड्यांपैकी एक पुडा फोडला. त्यातून एक फुलांचा हार काढून अच्युतला बांधला. एखाद्या नव्या कोऱ्या टॅक्सीला तिच्या नवीन मालकाने बांधावा तसा, मग तिनं कुंकू लावलं. आता अच्युत एखाद्या नव्या कोऱ्या टॅक्सीसारखा दिसायला लागला.” (अच्युत आठवले आणि आठवण पु. क्र. १९) याठिकाणी अच्युतला हार बांधणे (घालणे नव्हे) अच्युतचे नव्या कोऱ्या टॅक्सीसारखे दिसणे यामधून साठे यांनी वापरलेल्या प्रतिमा ह्या परंपरेला छेद देणाऱ्या आहेत. यामध्ये अलंकारिक भाषेचा सोस नाही, कल्पनारम्यता नाही तर वास्तववादी प्रतिमांचा वापर दिसून येतो.

मानवाच्या विचारशक्तीबद्दल बोलताना साठे यांचा निवेदक म्हणतो, “जसजशा निरनिराळ्या डोक्यांमधील विद्युतलहरी एकमेकांशी जुळनात, तसतशा त्या जास्त कॉम्प्लेक्स ही होऊ लागल्या आणि तसतसे त्या डोक्यांचे मालक अस्वस्थ होऊ लागले. हळूहळू सर्वांच्याच डोक्यातल्या विद्युतलहरींची कॉम्प्लेक्सिटी कमी होऊ लागली... मग दोनचार डोक्यातल्या एका क्षणासाठी फाडफाड वाजून वेगळ्या झाल्या. कोनाचा तरी कोथळा बाहेर पडलेला पाहिल्यानंतर व्हावे तसे अच्युतला थोडेसे मळमळल्यासारखे झाले.” (अ. आ. आ. आ. पृ. क्र. ६४)

याठिकाणी डोक्यांचे मालक अस्वस्थ होऊ लागणे, शर्ट पिशवीत कोंबणे इ. प्रतिमा वास्तवपूर्ण आहेत व त्या अलंकारिक भाषेपेक्षा जास्त परिणामकारक ठरत आहेत. याबरोबरच आणखी काही उदाहरणांमधून वास्तववादी प्रतिमांचा प्रत्यय येतो.

“वृद्धाश्रमातील बहुतेक मंडळी साधारणपणे खूपच आनंदात असायची. पृथ्वीवर अधून-मधून ज्वालामुखी भडकावा तसे उत्साहाचे स्फोट होत असत.” (अ. आ. आ. आ. पृ. क्र. ९)

“ही व्यावसायिक उत्सुकता मला एक दिवस ब्लडप्रेसरचं बक्षीस देणार आहे.”
(ऑपरेशन यमू. पृ. क्र. २९)

इ. उदाहरणांमध्ये वास्तववादी प्रतिमांचा वापर झालेला आढळतो आणखीही उदाहरणे दाखविता येऊ शकतात. ज्वालामुखी भडकावा तसे उत्साहाचे स्फोट होणे, नवरा ओल्या साबणासारखा सटकणे, ब्लड प्रेशरचं बक्षीस देणे इ. प्रतिमा ह्या लेखकाला दैनंदिन जगण्यातून सुचलेल्या आहेत. दररोजच्या वास्तवातील ह्या प्रतिमांचा वापर साठे करत असल्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या परिणामकारक आशय मांडतात. प्रतिमा भाषेला नवा आयाम प्राप्त करून देतात.

४.४.२. शास्त्रीय स्वरूपाची भाषा

साहित्यामध्ये, कादंबरीमध्ये येणारी भाषा लालित्यपूर्ण स्वरूपाची असते. या संकल्पनेला छेद देण्याचे कार्य मकरंद साठे करतात. ललित साहित्याची भाषा आणि ललितेतर साहित्याची भाषा यामध्ये असणारी सीमारेषा पुसून टाकण्याचे काम साठे करतात. साठे यांची भाषा विज्ञान साहित्याला शोभेल अशी आहे. परंतु ते विज्ञान साहित्य नाही. साठे भाषेमध्ये लालित्यालाच छेद देतात. त्यांची भाषा वाचकांच्या रंजनासाठी येत नाही. ती समजण्यास बोजड, दुर्बोध वाटते. कारण ती शास्त्रीय भाषेचे रूप धारण करते. म्हणून शास्त्रीय स्वरूपाची भाषा हे साठे यांच्या कादंबरीतील प्रयोगशीलतेचे उत्तम उदाहरण आहे. ‘अच्युत आठवले आणि आठवण’ मध्ये निवेदक आणि अच्युत यांच्या तोंडी ह्या भाषेचा सर्रास वापर करण्यात आलेला आहे.

अच्युत मनोरंगाश्रमाध्ये असताना त्याचे चित्रण करताना निवेदक म्हणतो, ‘मला इथं का आणलं?’ आता त्या ‘इथं’ ला एक नाव आलं होतं, मनोरंगाश्रम ! एक आकार आला होता. त्यामुळे तो प्रश्न अमूर्ततेकडून मूर्ततेकडे झुकू लागला होता. जास्त शास्त्रीय, अचूक आणि टोकदार होऊ लागला होता. अच्युतने परत आपले तंत्र वापरण्यास सुरुवात केली. १ वाक्ये छोटी छोटी ठेवावीत. २ दोन वाक्यांमध्ये... सदतिसाव्या मुद्याला येऊन तो थांबला.” (अ.आ.आ.आ.पृ. क्र. १२)

अशी विसंगत आणि शास्त्रीय स्वरूपाची भाषा आल्याने ती दुर्बोध बनते. अच्युत आठवले लॉ कॉलेजच्या मैदानावर चकरा मारू लागतो. त्याप्रसंगी निवेदन करताना निवेदक म्हणतो – “थोड्या वेळाने, लय सापडल्याने अगदी निश्चित झाल्यावर, त्याने वर पाहिले. पुढील दोघांच्या

डोक्याकडे पाहिले. तेंव्हा त्याला प्रथम त्या नवऱ्याच्या डोक्यात काही विद्युत लहरी तयार होताना दिसते. अच्युत चालता-चालता त्या विद्युतलहरींकडे बघत राहिला. त्या काही काळ चालूच राहिल्या. मग त्या लहरीमध्ये थोडा बदल होऊन त्या, त्या व्यक्तीच्या गळ्यापर्यंत पोचल्या. मग त्यांचे रूपांतर ध्वनिलहरीमध्ये झाले. त्या ध्वनिलहरी अच्युतला त्या माणसाच्या बायकोच्या कानात जाताना दिसल्या. त्या ध्वनिलहरी कानात गेल्यावर आता बायकोच्या डोक्यात काही विद्युतलहरी चालू झाल्या. हे टेलिफोन किंवा रेडिओसारखे झाले असे अच्युतच्या मनात आले." (अ.आ.आ.आ. पृ. ६४)

यासारखी असंख्य उदाहरणे आपणास 'अच्युत आठवले आणि आठवण' या कादंबरीमध्ये सापडतात. याठिकाणी साठे भाषेला अलंकारिकतेचा मुलामा लावत नाहीत तर सध्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये व्यक्ती निसर्गापासून तुटत चालली आहे. त्यामुळे त्याच्या दैनंदिन दिनक्रमामध्ये विज्ञान-तंत्रज्ञानाशी निगडीत शब्दप्रयोग येत असतात म्हणून मकरंद साठे यांची कादंबरीतील भाषा ही शास्त्रीय स्वरूप धारण करते. त्यामुळे साठे यांची भाषा प्रयोगशील ठरते.

४.४.३ ध्रुवात्मक शैली

मकरंद साठे यांच्या कादंबरीमध्ये येणारी शैली वारंवार उपहास, उपरोध प्रकट करते. त्याचबरोबर ती ध्रुवात्मक पद्धतीने प्रकट होते. एखाद्या घटना-प्रसंगाचे निवेदन येत असताना परस्परविरोधी, विरोधाभासात्मक विधाने समोरासमोर येतात हीच साठे यांची ध्रुवात्मक शैली प्रयोगशील ठरते. वरवर पाहता हे विसंगत वाटत असले तरी त्यातून एक अर्थपूर्ण अशी सुसंगती लावता येते. ध्रुवात्मक शैलीचा उपयोग करून प्रयोगशील कादंबरीमध्ये एक नवा प्रयोग साठे करतात. हा प्रयोगासाठी प्रयोग नसून एक अर्थपूर्ण असा प्रयोग आहे. हे पुढील काही उदाहरणावरून अधिक स्पष्ट होते.

"सकाळी त्याने संगणकावर छापले,

हिंसा

भीती

सेमेटिक धर्म

नॉनसेमेटिक धर्म

शेतीप्रधान समाज नसणे

शेतीप्रधान समाज असणे." (अ. आ. आ.आ. पृ. ८७)

अच्युत आणि चव्हाण वकील यांच्यामधील चर्चेचा प्रसंग "त्या जाणिवेने तो चव्हाण

वकील आणि स्वतः दोघांवरही चिडला. यावेळी अच्युत खूपच चिडला. चिडला आणि एकदम गप्प बसला." (अ.आ.आ.आ. पृ. १२६)

याच पद्धतीने सतीश आणि ललिता यांच्यामधील संवाद पाहण्यासारखा आहे –
मी विचारलं, "यमू"?

सतीश म्हणाला, "कोण यमू?"

मग मी सावरत म्हणजे अजूनच गोंधळत म्हटलं नाही...नाही... नलू"

(ऑपरेशन यमू पृ. ५७)

मकरंद साठे यांनी कादंबरीमध्ये वापरलेली ही ध्रुवात्मक शैली खूपच अर्थपूर्ण आहे. यामध्ये एका अर्थाने जीवनाचे तत्त्वज्ञान सामावलेले आहे. अच्युतचे चिडणे आणि एकदम गप्प बसणे खूपच अर्थपूर्ण आहे. कारण चिडण्यातून राग अनावर झाला तरी त्याचा प्रत्यक्ष त्रास आपणासच होतो हे ओळखून अच्युत गप्प बसतो आहे. अच्युत प्रगल्भ विचारसरणीचा आहे आणि त्याचे विचार हे त्याचे धोतक आहे.

४.४.४ अतार्किक संवाद

मकरंद साठे यांच्या कादंबरीमध्ये व्यक्तिरेखांच्या तोंडी येणारे संवाद हे अतार्किक स्वरूपाचे असतात. त्यांच्यामध्ये काही सुसंगती नसते. हे संवाद असंबद्ध स्वरूपाचे असतात. या अतार्किक संवादामधूनच साठे यांच्या कादंबरीतील प्रयोगशीलता उतून दिसते. अच्युत आणि अधिकारी यांच्यातील संवाद यादृष्टीने पाहता येण्यासारखा आहे.

'अधिकारी १ म्हणाला, 'कोठडी'? कोठडी कुठं बदलली ?

'अहो परवापर्यंत मी वेगळ्या कोठडीत होतो, 'अच्युत म्हणाला.'

'बरोबर आहे !'

'मग?'

'मग काय ?'

'मग का बदलली ?'

'कोण ?'

'कोण नाही, काय ?'

‘काय कोण ?’ (अ. आ. आ. आ. पृ. क्र. ८)

अच्युत आणि चव्हाण वकील यांच्यातील संवाद हा ही अतार्किक पातळीवर जाणारा ठरतो.

“चव्हाण वकील लॅपटॉपवर वाचत म्हणाला,

‘तुम्हाला याविषयी काय म्हणायचंय ?’

‘काही नाही.’

‘कशाविषयी ?’

‘तुम्ही सांगा.’

‘काय ?’

‘कशाविषयी मला काय म्हणायचंय ते’

‘अच्युत आठवले आणि आठवण’ मध्ये येणारे हे संवाद अतार्किक, असंबद्ध, असंगत ठरतात. परंतु सुसंगत विचारही कधीकधी चांगला विचार मांडू शकत नाही. असा चांगला विचार असंगत संवाद मांडू शकतात. यादृष्टीने मकरंद साठे यांच्या कादंबरीमध्ये येणारा संवाद हा फक्त अतार्किक पातळीवर जाणारा ठरत नाही तर तो वैचारिक पातळीवर जाणारा ठरतो.

‘ऑपरेशन यमू’ मध्येही असंगतता प्रकट होते. यादृष्टीने बुधा आणि ललिता यांच्यातील संवाद सांगता येईल.

“बुधाचे पुढील शब्द कानावर आले, “कुठं मिळतं ?”

मला कळेचना, मी म्हटलं, “काय ?”

बुधा म्हणाला, “म्हणजे ?”

मी सावरले, मी म्हटलं, “काय कुठं मिळतं ?” (ऑपरेशन यमू – पृ. १६)

प्रत्येक व्यक्ती आपल्याच तंद्रीमध्ये वावरत असते. त्यामुळे त्याला दुसऱ्यांच्या विचारांशी जुळवून घ्यायला वेळ लागतो आणि व्यक्ती जेव्हा जुळवून घ्यायचा प्रयत्न करते तेव्हा ही असंगतता निर्माण होते. त्यातूनच असंबद्ध, अतार्किक संवाद बोलले जातात. आणि तेच मकरंद साठेच्या लेखनाचे वेगळेपण ठरते.

४.४.५ शब्दसंग्रह

वेगळेपणाचा विचार करता मकरंद साठे यांच्या कादंबरीमध्ये येणारा शब्दसंग्रह हाही वैविध्यपूर्ण स्वरूपाचा आहे. साठे जागतिकीकरणाचा अपरिहार्य असा एक परिणाम म्हणून इंग्रजी शब्द वापरतात त्याचबरोबर बोली भाषेवरील पकडही ते कमी होऊ देत नाहीत. साठे फक्त प्रयोगासाठी म्हणून वेगवेगळे प्रयोग करत नाहीत. तर त्या प्रयोगापाठीमागची त्यांची अर्थपूर्ण भूमिकाही आपल्या लक्षात येते.

४.४.५.१ इंग्रजी शब्दांचे लिप्यंतर

सध्या आधुनिकीकरणाची प्रक्रिया वेगवान बनली आहे. विज्ञान व तंत्रज्ञान सामान्य व्यक्तींच्या घरापर्यंत पोहचले आहे. त्यामुळे आता सामान्य व्यक्तीही आपल्या बोलण्यामध्ये इंग्रजी शब्दांचा सर्रास वापर करू लागला आहे. 'अच्युत आठवले आणि आठवण' मध्ये इंग्रजी शब्दांचे लिप्यंतर होऊन ते कादंबरीमध्ये येतात. पुढील काही शब्द यादृष्टीने सांगता येतील.

प्रिडिक्टेबल, डायलॉग, कमिटी, स्पेशलिस्ट, ओके, जस्ट रिलॅक्स, वेबसाईट, टेक्नीक, सँडल, इन्ट्रेस्टिंग, रोमँटिक, पॉवर, सेमिनार, पॉईंट, गेम्स, टेरेस, स्टार, स्पॉट, मॅड, कलेक्टर, येस, थँक यू, अेनिवे, ओपिनियन, प्रॉमिस, मॅचेस, कॉम्प्लेक्स इ.

'अच्युत आठवले आणि आठवण' नंतर वर्षभराने प्रकाशित झालेल्या 'ऑपरेशन यमू' या कादंबरीवरही जागतिकीकरणाचा हा परिणाम टिकून राहिलेला दिसतो. परंतु या कादंबरीमध्ये वापरले जाणारे इंग्रजी शब्द लिप्यंतर होऊन न येता ते मूळ इंग्रजी भाषेमधूनच येतात.

उदा. identity, private, TV, IT, intellectual, common code, standardized, MBA, add mission, ideal, relaxed, phase, actually, or, common, privacy, that's all. इ. यासारखे असंख्य शब्दप्रयोग सांगता येतील.

मकरंद साठे यांच्या कादंबरीमध्ये शब्दसंग्रह जसे प्रयोगशील ठरतात. तसेच त्यांच्या कादंबऱ्यात येणारे वाक्यप्रयोगही प्रयोगशील ठरतात. ✓

४.४.५.२ वाक्यप्रयोग

साठे जसे शब्द समर्पकपणे वापरतात. तसेच त्यांच्या कादंबऱ्यात येणारे वाक्यप्रयोगही समर्पक ठरतात. हे वाक्यप्रयोग पुन्हा 'अच्युत आठवले आणि आठवण' मध्ये लिप्यंतर होऊन येतात तर 'ऑपरेशन यमू' मध्ये इंग्रजी भाषेमधूनच येतात.

- उदा. १) दॅट इज अॅन एक्सलॅंट आयडिया, आय अग्री विथ यू.
 २) आय थिंक इट विल बी मी व्हू विल बी रिक्वाअर्ड.
 ३) नो, नो इट वॉज रिअली गुड.
 ४) आय व्हॉन्ट टू नो एव्हरिथिंग इ.

'ऑपरेशन यमू' मध्ये वाक्यप्रयोग पुढीलप्रमाणे येतात -

- 1) I hope you will under stand.
- 2) I thought it was impossible.
- 3) When you actually do not mean it.
- 4) He can narrate the entire story in front of the camera.

४.४.५.३ मराठी बोली भाषेतील शब्द

जागतिकीकरणाचा अपरिहार्य घटक म्हणून व्यक्तींच्या बोलण्यामध्ये इंग्रजीचा वापर वाढू लागला. परंतु तोच व्यक्ती आपल्या बोली भाषेला विसरू शकत नाही. तुलनेने खूप कमी का होईना पण बोली भाषेतील शब्दांचा वापर तो करत असतो. बोली भाषेतील हे शब्दही अतिशय चपखलपणे भाषेमध्ये साठे वापरतात.

उदा : मुर्दाड, झपाझप, म्हातारं, थरथरलं, अदुगर, व्हत, फटकन, बास, उगाचच, अजिबात, धाडकन इ.

मराठी बोलीभाषेतील शब्द वापरून साठे जशी परिणामकारकता साधतात त्याचप्रमाणे व्यक्तींच्या अंतरंगामध्ये असणारा क्रोध प्रकट करण्यासाठी बोली भाषेतील ग्राम्य शब्दांचा वापर मकरंद साठे करतात. हे शब्द थोडक्यात परंतु जास्त परिणामकारकपणे आशय व्यक्त करतात.

उदा. डुक्कर, सालं, च्यायला, भोसडीचा, भडव्या, हैवान, भेंच्युत - फालतू, महाफालतू इ.

४.४.५.४. इंग्रजी-मराठी बोली समन्वय

शब्दांच्या पातळीवर व वाक्यांच्या पातळीवर वेगवेगळे प्रयोग करणारे मकरंद साठे इंग्रजी भाषा व मराठी बोली भाषा यांचाही सुंदर मेळ संवाद साधताना घालतात. मकरंद साठे याठिकाणी या दोन्ही भाषेमधील दुरावा साधण्याचा प्रयत्न करतात. यादृष्टीने पुढील उदाहरण पाहता येण्यासारखे आहे.

उदा. 'तंत्रज्ञानाची संस्था चालू करण्याअदुगर त्या सोशल फ्रॅब्रिकचा काय व्हतं ते तरी ऐकू द्या'
 (अ.आ.आ.आ. पृ. क्र. ३६)

४.४.५.५ एक एक शब्द

मकरंद साठे कादंबरीतील भाषेला अतिशय लवचिक बनवतात. कादंबरीत इंग्रजी, बोली भाषेतील शब्दांच्या वापराबरोबरच ते शब्दांच्या मांडणीतूनही परिणामकारकपणे आशय व्यक्त करतात. कादंबरीमध्ये एक एक शब्द ओळ बनून येतात व ते जास्त परिणामकारक वाटायला लागतात. उदा. संवादिनी मेथॉडिकल बाई. तिनं यादी केली.

१. जेवण
२. संगणकावर काम
३. माझ्याशी व इतरांशी अचानक संपर्क
४. शुटिंग
५. चंद्रग्रहण
६. दंगल
७. सहदेवला अटक

याठिकाणी १ ते ७ या क्रमाने शब्दांची मांडणी आली असली तरी त्यातून घडलेल्या सात घटनांचा अन्वयार्थ आपल्याला लावावा लागतो. या घटना क्रमाक्रमाने एकापाठोपाठ एक घडतात. वरवर पाहता त्यामध्ये सुसूत्रता असण्याचे कारण नाही असे जाणवते परंतु प्रत्यक्षात या घटनांचा कार्यकारणसंबंध आहे हे पुढे अच्युतची स्मृती जाण्यावरून सिद्ध होते.

४.४.५.६ उलटी शब्दरचना

माणूस जागृतावस्था, स्वप्नावस्था, तुर्यावस्था यामध्ये वेगवेगळ्या पातळीवर वावरत असतो. व्यक्ती जागेपणीच जेव्हा तुर्यावस्थेचा अनुभव घेऊ लागते तेव्हा तो अनुभव व्यक्त करण्यासाठी साठे यांना मूळ मराठी शब्दरचनेचीही मोडतोड करावी लागते. 'अच्युत आठवले आणि आठवण' मध्ये अशी शब्दरचना साठे करतात. उदा. तो तसाच बसून राहिला..... बसून राहिला..... ब..सू..न...रा...ही..ला....सून राहिलाब, न राहिलाबसू, राहिला बसून, हीलाबसूनरा, लाबसूनराही, ला ब.

ही उलटी शब्दरचना केवळ प्रयोगासाठी येत नाही तर शब्दनिर्मितीचे एक वर्तुळ असते. ते वर्तुळच साठे आपल्यासमोर मांडतात. या वर्तुळातून एखादा शब्द फिरल्यावर तो पुन्हा मूळ रूपामध्ये प्रकट होतो हे या उदाहरणावरून स्पष्ट होते.

४.४.५.७. आधुनिक म्हणी

१९६० पूर्वीच्या व नंतरच्या कादंबऱ्यांमध्ये म्हणी व सुभाषितांची रेलचेल आढळते. 'म्हणी' या विचारांच्या खाणी असतात.' त्यामध्ये अनेक अर्थछटा दडलेल्या असतात. अशा या जुन्या म्हणी आजही कादंबऱ्यांमध्ये परिणामकारक आशय मांडून जातात. साठे यांच्या 'अच्युत आठवले आणि आठवण' मध्ये म्हणी व सुभाषितवजा वाक्ये येतात. परंतु ती आधुनिकतेशी निगडीत असतात. म्हणून त्यांना आधुनिक म्हणी म्हणणे उद्बोधक ठरते. अर्थात अशी म्हणी किंवा सुभाषिते बहुसंख्येने येत नाहीत. परंतु जी येतात ती महत्त्वाचा अर्थ सांगून जातात.

अच्युत आठवले पार्टीसाठी गेला असताना त्याठिकाणी टी. व्ही वर कोणता चॅनेल पहायचा. यावर भाष्य करताना म्हणतो,

कोणाला स्टार हवी होती, कोणाला झी, कोणाला बी. बी. सी पण कड आजोबांना संवादिनी आवडायची. त्यामुळे त्यांनी पुढे होऊन ४३ नंबर चॅनेल लावले त्यावेळी साठे म्हणतात, 'ज्याचं घर त्याचा चॅनेल' (अ. आ. आ. आ. पृ. ६७) अशी आधुनिक म्हण वजा वाक्य वापरून जातात.

बसमध्ये अच्युत आठवले, गाडगीळ, कोमलिनी प्रवास करत असताना त्यांची ओळख असते. त्यावेळी कोमलिनीची भूमिका अधिक स्पष्ट करून सांगताना निवेदक सुभाषितवजा वाक्य वापरून जातो.

'ओळखणाऱ्या व्यक्तीच्या हातापेक्षा जो आपल्याला ओळखतच नाही त्याचा हात बरा.' (अ. आ. आ. आ. पृ. क्र. ४७)

अशा पद्धतीने मकरंद साठे आपल्या कादंबऱ्यांमध्ये वेगवेगळे भाषाप्रयोग करतात. भाषेचा समर्थ वापर कादंबरीकाराकडून झाला तरच तो प्रयोग यशस्वी ठरत असतो. यादृष्टीने पाहता. मकरंद साठे यांचे कादंबरी लेखनातील प्रयोग यशस्वी ठरले आहेत. भाषेला अधिक लवचिक बनवून नवे आयाम देण्याचे काम साठे करत आहेत.

४.५ निवेदन

कविता, कादंबरी, नाटक या साहित्यप्रकाराची भाषा वापराची तंत्रे ठरलेली असतात. कादंबरीची भाषिक संरचना ही निवेदनात्मक स्वरूपाची असते. त्यामुळे कादंबरीच्या अभ्यासात निवेदनतंत्राचा वापर महत्त्वाचा ठरतो. १९६० पूर्वीच्या कादंबऱ्यांमध्ये निवेदनाच्या दोन पद्धती रूढ होत्या. आत्मलक्षी म्हणजे प्रथमपुरुषी निवेदन आणि सर्वसाक्षी म्हणजे तृतीयपुरुषी निवेदन

पद्धती. आत्मनिवेदन पद्धतीमध्ये लेखक मुख्य पात्राच्या मुखातून निवेदन करू शकतो, तर तृतीय पुरुषी निवेदन पद्धतीत लेखक त्रयस्थाची भूमिका घेऊन निवेदन करीत असतो. असे हे निवेदनतंत्राचे स्वरूप १९६० नंतर बदलत गेले. आत्मलक्षी आणि सर्वसाक्षी निवेदन पद्धती ह्या दोन्ही पद्धती एकत्र करून मिश्र निवेदन पद्धतीचा वापर १९७५ नंतर केला जाऊ लागला. यामुळे निवेदन अधिकच गुंतागुंतीचे बनले.

कथानक, व्यक्तिरेखा, भाषिकता यांचा विचार करत असता निवेदनाच्या पातळीवर साठे जास्त प्रयोग करत नाहीत. 'अच्युत आठवले आणि आठवण' या कादंबरीत तृतीयपुरुषी निवेदन पद्धतीचा वापर केलेला आहे. या निवेदनपद्धतीत निवेदक हा कथाविश्वाच्या बाहेरचा घटक असतो. त्यामुळे कथाविश्वाचे सर्वांगीण स्वरूप पाहणे त्याला शक्य असते. त्यामुळे कादंबरीतील वास्तवाकडे व्यापक दृष्टिकोणातून पाहता येते. कथेतील पात्रे, घटना याबद्दल व्यक्त होणारी मते ही एका त्रयस्थ निवेदकाची मते असल्यामुळे त्यांच्या बाबतीत चूक की बरोबर असा विचार वाचकाला करता येणे शक्य असते. 'अच्युत आठवले आणि आठवण' मध्ये अच्युतबद्दल भाष्य करताना येणारे निवेदन. "अच्युतला त्या दिवशी एकट राहण्याचा कंटाळा आला होता. आजकाल बऱ्याचदा येऊ लागला होता. म्हणजे त्याला आवडत असत. नाटकं, चर्चा आणि अशी मंडळी, त्याला आदर होता त्यांच्या क्रियोटिव्हिटीविषयी आणि कमिट्मेन्टविषयी त्यामुळे मोह अपार होतच असे. पण त्याला त्या दिवशी एकट राहण्याचा कंटाळा ज्या पध्दतीनं आला होता, तसा तो आला. माणसांच्या सहवासाचाही कंटाळा येतोच असा त्याचा अनुभव होता." (पृ. क्र. ६२)

'ऑपरेशन यमू' मध्ये ललिता ही निवेदिका आहे. तसेच ती कादंबरीतील एक पात्रही आहे. अशा या आत्मनिवेदनात्मक प्रकारात निवेदक हा कथेतीलच पात्र असल्याने या कादंबरीतून व्यक्त झालेले जीवनवास्तव म्हणजे एका पात्राने अनुभवलेले, त्याच्या दृष्टिकोणातून व्यक्त झालेले वास्तव असते. या कादंबरी कथानक जसजसे पुढे सरकत जाते तसतसे घटनांच्या बरोबरच पात्राचे व्यक्तिमत्त्वही आपणापुढे उलगडत जाते. म्हणून या कादंबरीतून अंतरिक वास्तवाचे दर्शन घडते. यादृष्टीने 'ऑपरेशन यमू' या कादंबरीच्या सुरुवातीचे निवेदन पाहण्यासारखे आहे. "या गोष्टीचा हा प्रास्ताविक भाग, मी मुळात कादंबरी लिहून पूर्ण केली, तेव्हा त्या हस्तलिखितात नव्हता. जेव्हा मी मुळात हे लिहिलं तेव्हा माझे हेतूच वेगळे होते. त्यामुळे तेव्हा या लिखाणाच स्वरूप 'कादंबरी असं नव्हतचं',

असंही म्हणता येईल. मी लिहिलं त्यामागचे माझे हेतूच वेगळे होते. हे हेतू नंतर बदलले. जी 'ओळख', जी 'identity' माझी आहे आहे असं मानून मी ते मुळात लिहिलं होतं, त्यापेक्षा नंतर माझ्याच पण एक वेगळ्या 'ओळखी' तून मी त्याकडे पाहू लागले." (ऑपरेशन यमू.पृ. क्र. १)

'ऑपरेशन यमू' मध्ये येणारे निवेदन असे आत्मनिवेदनाच्या पातळीवर जाणारे असल्यामुळे कादंबरीत येणाऱ्या ललिता, सतीश, बुधा, जाड्या, सदानंद इ. पात्रांचे व्यक्तिमत्त्व आपणापुढे उलगडत जाते.

कादंबरीतील निवेदकाकडून काही एक अपेक्षा केल्या जातात. त्या म्हणजे कादंबरीतील निवेदन हे तटस्थपणे केलेले असावे. लेखकाने कथाविश्वात डोकावू नये. जे काही लेखकाला मांडायचे आहे ते कोणत्याही अडथळ्याशिवाय वाचकांपर्यंत पोहचविले पाहिजे. या सर्व कसोटीवर मकरंद साठे यांचे निवेदन उतरते म्हणून ते वेगळे ठरते.

४.६ समारोप

मकरंद साठे आपल्या कादंबरीलेखनात अभिव्यक्तीचे वेगवेगळे प्रयोग करतात. त्यांच्या कादंबरीमधून येणारा आशय अभिव्यक्तीसाठी कारणीभूत ठरतो. म्हणून साठे यांचे हे अभिव्यक्ती विशेष वेगळे असले तरी ते आपणास आत्मसात होऊ शकतात. कथानक, व्यक्तिरेखा, भाषिकता यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर साठे अभिव्यक्तीची वेगवेगळी तंत्रे वापरतात. निवेदनामध्ये ते जास्त वेगळेपण आणत बसत नाहीत. एकंदरीत मकरंद साठे यांचे हे लेखन प्रयोगशील आहे हे मात्र निश्चितपणे नोंदवता येईल.

कथानक, व्यक्तिरेखा, भाषिकता, निवेदन या सर्व कादंबरीच्या घटकांमधून मकरंद साठे जाणीवपूर्वक हेतूने जे बदल घडवतात त्याकडे पाहिले असता त्यांच्या या कादंबऱ्या रूपबंध आणि आशय यांच्याबाबत पूर्ण विचार करायला भाग पाडतात. रूढ कथानक, निवेदन, भाषा, पात्र यांच्या मधून पुढे येणारी साठे यांची कादंबरी विसंगतीतही एक सुसंगती असते व अर्थशून्यतेतही एक अर्थपूर्णता असते याची जाणीव करून देते.

संदर्भ सूची

१. सानप, किशोर - 'प्रायोगिक मराठी कादंबरी आणि श्याम मनोहर, अमरावती, बजाज पब्लिकेशन्स, प्रथम आवृत्ती १९९८, (पृ. क्र. ९)
२. तत्रैव, (पृ. क्र. ९)
३. नेमाडे, भालचंद्र - 'साहित्याची भाषा' औरंगाबाद, साकते प्रकाशन, आवृत्ती पहिली, १९८७, (पृ. क्र. ४४)
४. हातकणंगलेकर, म. द. - गेल्या अर्धशतकातील मराठी कादंबरी (संपा) विलास खोले. मुंबई, लोकवाङ्मय गृह., प्रथमावृत्ती, ऑगस्ट २००२. पृ. क्र. ७.
५. थोरात, हरिश्चंद्र - 'कादंबरीविषयी' - पद्मगंधा प्रकाशन, मुंबई. प्रथम आवृत्ती, जून २००६, (पृ. क्र. ५९)
६. तत्रैव, (पृ. क्र. ५९)